

3. Бережнова Л. Н. Депривация в образовательном процессе. - СПб.:Русь, 1999. – 126 с.
4. Березняк Е. С. Важнейшее звено управления школой.- К.: Радянська школа, 1991. – 151 с.
5. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2-х кн.. Кн.1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: Наук. видання. – К.: Либідь, 2003.- 280 с.

С. В. ТЕРСЬКА

ЛІКАРСЬКА СПРАВА У ГАЛИЧИНІ ТА ВОЛИНІ У X—XVII ст.

В статті із залученням письмових та археологічних джерел розглядається стан лікарської справи на галицько-волинських землях у X—XVII ст. Розв'язуються питання поширення аптек, стану гігієни, історичної топографії та матеріальної культури українських середньовічних міст.

В статье на основании письменных и археологических источников рассматривается состояние врачебного дела на галицко-волыньских землях в X—XVII вв. Развязываются вопросы распространения аптек, уровня гигиены, исторической топографии и материальной культуры средневекового Львова.

In article with attraction of written and archaeological sources considered the historical aspects of appearance and development of medical business in the Galych-Volhynia lands in medieval period. Expose of questions of the sanitary condition and culture of medieval Lviv.

Стан лікарської справи, як одного із атрибутів розвинутого суспільства, вказує на загальний рівень його цивілізованості. Важливе значення у розвитку лікарської справи середньовічної України має її галицько-волинська складова, оскільки, на цій території, що не тільки не постраждала від монголо-татарського нашествия, але навіть в економічному відношенні виграла від цього, розвиток економіки та культури відбувався поступальними темпами. Ще у XVI—XVIII ст. рівень суспільно-економічного та культурного розвитку тут був порівняно вищим, ніж у інших землях України. Цей періодом визначається верхня часова межа дослідження.

Питання становлення лікарської справи в Україні цікавило багатьох істориків. Однак, дана сфера людської діяльності в Україні не була предметом професійного вивчення, або ж розглядалася фрагментарно, переважно, в рамках історичного краєзнавства. Хоча загальновідомі факти час від часу повторювались з видання у видання, наприклад, авторами довідкової та навчальної літератури [3, 4].

Першими “медиками” на Русі були волхви — язичницькі служителі [1]. Лікування полягало як на психологічному впливі, так і у спеціальних заходах. Недаремно, для облаштування дохристиянських святилищ широко використовували видатні в природному відношенні місця. Найчастіше це були джерела, т.зв. “святі криниці”. Вода потужних джерел у Оконську та Покашеві біля Олшанки використовувалась в обрядах від дохристиянських часів до недавня [18, 20].

Для оздоровлення населення використовувалися джерела мінеральних вод. Так, комплекс археологічних пам'яток X-XI ст. в околицях с. Перемилівка на Млинівщині [17] та Коршівсько-Бродівського р-ну Львівщини (топоніми Коршів-Корсів, що є трансформацією імені сонячного божества Хорса, на Волині часто супроводжуються цими пам'ятками) знаходяться поряд з джерелами мінеральної води [33, s. 423; 19].

Об'єкти поклоніння - окремі визначні камені, існування яких посеред рівнинної місцевості нерідко пов'язували з діяльністю велетів або нечистої сили, скам'янінням людей, тварин або падінням з неба. Часто теж мали відношення до оздоровлення. Так, з культовими каменями тісно пов'язаний т.зв. "мотив сліпоті" (легенда про використання води з каменів для лікування очей). Зразок цієї легенди зустрічаємо у Козьовій поблизу Крехівського монастиря [18].

Для раннього середньовіччя маємо найбільше даних про розвиток медицини у великих міських центрах Галицько-Волинського князівства. Тут, як і в інших землях Русі, медицина розвивалася насамперед у монастирях.

Медицина базувалась як на знаннях, здобутих попередніми поколіннями, так і на досвіді грецької медицини. Так, мешканці волинського міста Пересопниці вже у X ст. володіли досить вагомими знаннями з медицини. Свідченням цьому є численні правильно складені уламки кісток, що зросли після переломів (наприклад в похованні місцевого ювеліра [21, с. 53].

Сліди на скелетах похованих могли бути залишеними спеціальними хірургічними інструментами, якими користувались майстри “різальники”. Скальпелі – спеціальні дволезні ножі на території України мали поширення вже в античних містах Північного Причорномор'я.

Двабіт зручній-кочані залізни ножі із витими ручками, виявлені у культурних напластуваннях [10, с. 19, рис. 15: 8], теж могли використовуватися у медицині. Щоправда, цього набути можна тільки має близьку аналогію з ножем, визначеним, як т. зв. “копіє для причастя” (знайдено в церкві в с. Острів під Берестечком).

Уже при дворі польського князя Миколи Давидовича Святоші, що правив близько 1099—1106 рр., згадується лікар Петро “хитр вельми родомъ сурянинъ”, тобто сирієць [10, с. 83—85]. Він був, мабуть, перекладачем мов, бо після переїзду до Києва без будь-яких перешкод став ченцем Києво-Печерського монастиря.

Ці використання різні специфічних медичних “препаратів” у побуті мешканців княжих міст можна знайти в археологічних розкопках. Так, під час розкопок дитинця княжого Галича у Львові знайдено таку амфорку місцевого походження заповнену сумішшю березового дьогтю та інших лікарських рослин [10, с. 238, 243]; тепер – у Львівському історичному музеї, група фондів 1000/10/1.

Найбільше історія лікарської справи досліджена для Львова. Так, рядом авторів спеціально писали про історію лікарської справи: [25, 26, 31, 32], відомий польський історик Гедройц [30] вивчав історію лікарської справи у Польському королівстві. Проте, тут ще немало невикористаних джерел. Найпродуктивніше за нововіднайденими документами організацію лікарської справи та боротьбу епідемією у середньовічному Львові досліджувала Л.Харевичова (1929, 1930). У Львові укладінів Львова у XVI—XVII ст. присвятив свою роботу відомий львівський історик Іван Яворський, київські шпиталі цього ж часу досліджував О.Петрик. Останніми роками історики: М.Ю.Брайчевський (2001) та московський - М. Б. Мирский (2000) описали стан лікарської справи у Київській державі, переважно, на підставі літописних згадок, а львівська дослідниця Ірина Шендрик (2003—2005) на нововиявлених документах охарактеризувала стан охорони здоров'я у Львові XIV—XVII ст. Новим у цій роботі є використання археологічних досліджень.

У Львові XIV ст. на Ринковому майдані Лучеська разом із численним хатнім начинням знайдено предмет з характерно обробленого каменю. Рештки скам'янілого молюска-белемніта (ширина 4 см та діаметром 1,2 см, поверхня якого була обстругана на зразок багатогранної призми) знайдено у верхньому горизонті споруди на гл. 2,7—2,8 м від сучасної поверхні. З цим предметом, який у народі називають “чортів палець”, пов'язуються приклади віри у надприродну силу. Такі камені-предметів нерідко трапляються у давньоукраїнських курганах X—XIII ст. Ще камені з камені використовувалися з лікарською метою, як наприклад, у Чернігівській губернії, у с. Хілька (за свідченням його онука, мешканця Луцька М.Хілька) протягом XIX—XX ст. з каменю розкопано, наструганого з белемніту, лікували порізи [24, с. 24].

Середина XIV ст. була часом найбільшої трагедії в історії Європи: великої чуми, що знищила велику частину населення континенту. Наслідки чуми найкраще помітні у Володимирі — тоді найбільшому торговельному центрі України, запустіння якого внаслідок політики Польщі почалося у другій пол. XIV ст. Розкопками автора досліджено садибу, яка повністю вигоріла, внаслідок чуми, 1349 р. [21, с. 21]. Тут простежено сліди язичницького ренесансу — неповні підлітки із сільськогосподарським реманентом у ямі на млині, які поряд із колись розкиданими по території Володимира та його околиці черепами, пробитими цвяхами, каменем, є слідами певних ритуальних дій, спрямованих на призупинення епідемії.

Ця гуманітарна діяльність у пізньосередньовічних та новожитних містах надалі розвивалась у формі церковних організацій. З цією метою при церквах та монастирях відкривалися шпиталі, які надавали перестарілим та надавали лікування хворим своїм коштом. У Львові перший такий шпиталь, очевидно, існував при монастирі Св. Юра. Міський шпиталь з костелом Св. Духа засновано у 1572 р. в руч лазні при західному мурі середмістя. Він мав за Полтвою заміську філію Св. Духа. Поширення прокази німецькими переселенцями змусило перетворити цей шпиталь у шпиталь для прокази. Управляли міськими шпиталями два провізори, які виконували свої обов'язки за плату. У XVI ст. (у Львові не пізніше 1547 р.: [29, с. 28]), у зв'язку з появою багатьох інших хвороб, прокази поступово почали перетворюватись на інфекційні шпиталі. Поряд із шпиталями одним із факторів оздоровлення хворих була лазня, яка поряд з ратушею була невід'ємною частиною міста на Магдебурзькому праві [24]. Згодом, у XVII ст. новостворений шпиталь св. Лазаря навіть забезпечував лікування хворих сірководневими ваннами у Шкло [34].

У Лучеську перший міський шпиталь часів князя Свидригайла діяв при церкві св. Якова в міському Окольному замку. Згодом шпиталь діяв при церкві Св. Лазаря у середмісті.

У XVI—XVII ст. створення шпиталів стає пріоритетною сферою діяльності церковних братств. Найстаріше з них, Львівське Успенське відкрило свій шпиталь у 1522 р. Згодом його перенесено до

монастиря Св.Онуфрія. Окрім цього, головного українського шпиталю у Львові існували ще чотири шпиталі на передмістях: Галицькому - шпиталь Богоявленського братства (від 1538 р.), Краківському - Благовіщенського (від 1542 р.), Миколаївського (від 1623 р.), П'ятницького (від 1743 р.) братства. Очолювали шпиталі провізори та опікуни братства, яких періодично переобирали [13]. Ці шпиталі більшою мірою нагадували притулки, аніж власне лікувальні установи, хоча не оминали всіх хворих. Одним з найдієвіших факторів лікування тут була дієта [5]. Всього протягом XIV – XVII ст. у Львові діяли близько 15 – 20 шпиталів [14].

Окрім лікування за суспільний кошт у міщан була можливість користуватися послугами спеціалістів. Велику проблему створювали масові епідемії. Тому увага до медицини та гігієни зростала. Першим з відомих у Львові професійних медиків був лікар Зигмунт, який прибув з Кракова. У 1525 р. для поліпшення санітарного стану міста і попередження заразних захворювань запроваджено грошовий асенізаторський податок з усіх возів, що прибували у місто. 1528 р. у Львові вже існував цех цирульників – *chirurgorum vel barbitonsororum* [28, s. 162—163]. У 1557 р. подібний цех створено у Кам'янці-Подільському.

До компетенції цирульників належали лікування порізів, виразок тощо.

Для не цехових хірургів було визначено штраф у розмірі 200 дукатів [28, s. 162—163]. Лікарі “балбери” працювали у багатьох містах. Так, у XVI ст. відомо про “балбера” з волинського Горохувця, який обслуговував округу діаметром до 20—25 км [15].

Професійні аптекарі працювали у Львові в XIV ст. У документах 1392-1400 р. згадується аптека Клеменс. У XVI ст. Львові існував навіть окремий цех аптекарів, який гуртував переважно, католіци [28, s. 165—166].

У XVI ст. у Луцьку з'являється аптека [2, с. 25].

Аптеки були невід'ємною складовою частиною інфраструктури колегій, створюваних проти єзуїтів XVII ст. єзуїтами у Львові з 1611 р., Луцьку з 1629 р., Ярославі та Острозі — 1625—1648 рр. [27, 118, 122, 131]. Згодом аптеки з'явилися при монастирях домініканців та бернардинців у Львові [27, 166].

Особливо помітною стає роль медицини з другої половини XVI ст. внаслідок загальної економічної підйоми у Речі Посполитій. Відкриття шпиталів, аптек, набуває великого суспільного значення. Волинський шляхтич Василь Загорівський у своєму заповіті 1577 р. визначив створити шпиталь та училище при церкві Іллі у Володимирі та при церкві у с. Суходолах “на 12 осіб убогих і здоров'я нездатного”. Так, в одному з найбільших міст Волині — Острозі шпиталь було збудовано одночасно з відкриттям знаменитої Академії, згідно із заповітом княгині Гальшки (Єлизавети Острозької від 1579 р.

Шпиталь було відкрито близько 1582 р. разом з церквою Св. Трійці за розпорядженням князя В. Острозького, який “наказав збудувати в маєтності своїй родинній, столичному місті Острозі шпитальний будинок”. 14 лютого 1585 р. під час Варшавського сейму князь К.-В. Острозький передав на шпиталь власним коштом придбані володіння: замок і місто Сураж, села Сураж, Турецьке, Оношківці, Ходаки, Перші і Другі Зіньки, Ізерну, двір і село Тетерівку. Як свідки при укладанні грамоти виступили найвищі світські та духовні сановники Речі Посполитої, а 25 лютого 1585 р. затвердив король. Судячи з тексту грамоти, острозький шпиталь ставав благодійницькою інституцією з досить виразним спрямуванням (проживати в ньому мали право лише православні, патрони здійснювали луцька православна ієрархія та Олександр Острозький: [8, с. 21].

Наприкінці XVI ст. з'являються документальні дані про існування шпиталю при монастирі Пересопниці. Його фундаторкою була Олена Горностаєва (сестра князя Юрія Чорторийського). Олена була замужем за Євстафієм Горностаєм, воеводою новгородським. Вона добивається права викупу Пересопниці з монастирем у своєї сестри Катерини Загорівської, що була замужем з Брацлавським Каштеляном Василем Загорівським. Викупивши монастир зі селом, Олена Горностаєва, згідно дарчого листа від 10 травня 1596 року “ігумену, чернецам монастиря Пересопницького, тепер і пізніше будучим, дала і вічно уфундувала і записала той монастир Пересопницький з селом Пересопниця, з усіма доходами і пожитками до нього належачими, фундовому листі поіменованими”.

У цьому ж році володимиро-волинський православний єпископ Феодосій Лозовський заснував училище і лікарню при соборній церкві Успіння Богородиці. “у котрых хорых и уломных людех уставычно ховати маем, даючи им одежду, живность, напиток, постели, ” (АрЮЗР.— Т. 1.— Ч. 1.— 1859.— С. 237, 494).

Близькою до міської була, звичайно, й козацька медицина. Про неї маємо уяву із знахідок на битви під Берестечком (с. 220). Так, на козацькій переправі знайдено гончарну миску із

... (з порохом антимоніту) та кусок каменю антимоніту (Sb_2S_3) — це найпростіше засіб для лікування на всі випадки життя. Там же знайдено дві скляні посудинки, які використовували для зберігання ліків: з вишневого скла кулястої форми із нарізною свинцевою пробкою та чотиригранний флакончик. Подібний невеликого розміру скляний посуд масово зустрічається у місцях культурних напластуваннях із XVII—XVIII ст.

Дотримання правил гігієни було важливим було вивезення фекалій з міста. У Давидовому Березовому замку туалети знаходились зовні на оборонній стіні над ровом. Таким чином, фекалії потрапляли дощовою водою у рів. Більше проблем виникало у містах, де положі фекалій стіни каменю не забезпечували належного санітарного стану. Про проблеми з вивезенням фекалій свідчать розкопки численних заглиблених об'єктів (наприклад, колодязів), які після вивезення фекалій замінялися негайно ними заповнювалися [22].

Львівський лікар і доктор медицини Еврази Сикст у XVII ст. залишив детальний опис лікарської практики [34].

Успішні дослідження документальних пам'яток та археологічних напластувань наших міст вимагають детальніше висвітлити питання гігієни та медицини середньовічної України.

ЛІТЕРАТУРА

- Григоруканська М.Ю., 2001. Наукові знання // Історія української культури.- Т. 1.- К., 2001.- С. 802-824.
- Ковчак А., 1898. Очерки торговли Южной Руси (1480—1569).— Чернигов: "Земск. Сборник Черниговск.",— 81 с.
- Львівська Історія. Історія української медицини у датах та іменах.— Львів, 2004.— 368 с.
- Львівський Історичний Музей.— Харків, 1999.— 799 с.
- Ковчак І. П. Українські шпиталі у Львові в XVI—XVIII ст. // Лікарський вісник (Львів).— 1999.— № 1.— С. 15—18.
- Кочер М. П. Дрездній Пліснеськ // Археологічні пам'ятки УРСР.— Т. 12.— К., 1962.— С. 3—56.
- Мельник М. Б. Медицина в средние века на Руси // Вопросы истории.— 2000.— № 11—12.— С. 184—188.
- Мельник І. В. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636).— К.: Наукова думка, 1981.— 252 с.
- Пастернак Я. Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850—1943 рр.— Івано-Франківськ, 1998 (Краків-Львів, 1944).— 347 с.
- Пастернак Я. Басно-Печерського монастиря / Пригот. к изд. Д. И. Абрамовичем.— СПб, 1910.— 567 с.
- Пархоменко О. І. Архівні дані про появу лікарень на Волині у XVI—XIX ст. // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень 2-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26—28 травня 1989 р.— Луцьк.— С. 162—163.
- Пастернак Оксана. Санітарний благоустрій Львова у XV-XVIII століттях: історичні тенденції становлення (за матеріалами фондів ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України) // Записки Львівської національної бібліотеки ім. В.Стефаника. — Вип. 11.— Львів, 2003.— С. 395-404.
- Пастернак Оксана. Братські шпиталі Львова XVI-XVIII століть // Наукові зошити історичного факультету. — Львів, 2004.— Вип. 5-6.— С. 49-53.
- Пастернак Оксана. До історії львівських шпиталів XIV-XVIII століть: лепрозорій св. Станіслава // Наукові зошити історичного факультету. — Львів, 2005.— Вип. 7.— С.
- Сак П. М. Феодальные города Украины в конце XV—60-ых гг. XVI в.— К.: Наукова думка, 1986.— 252 с.
- Степанович І. К. Битва під Берестечком.— Львів: Світ, 1993.— 304 с.
- Терещак С. В. Стародавнє Перемишля // Зоря.— смт Млинів, Рівненська обл.— 1989.— 23 квітня 1989.— С. 3.
- Терещак С. Розвідкові роботи Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 році. - Львів: Істор. музей, 1996. - С.73-75.
- Терещак С. В. Волинські осередки дохристиянського культу (за археологічними даними) // Мандрівки і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Тернопільського "Світovidа"). Матеріали наукової конференції (смт Гримайлів, Тернопільщина, 4—5 жовтня 1998 р.).— Львів, 1998.— С. 89—96.
- Терещак С. В. Слика. Історичний нарис.— Львів: Новий час, 2001.— 52 с., іл.
- Терещак С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави.— Львів: Ін-тут українознавства НАН України, 2002.— 108 с., іл.

22. Терський С. В. Старий Ринок у Львові (деякі підсумки археологічного вивчення) // Археологічне дослідження Львівського університету. – Вип. 7. – Львів: ЛДУ, 2004. – С. 332–338.
23. Терський С. В. Середньовічні українські водопроводи і лазні // Здоровий спосіб життя. Збірник наукових статей. – Вип. 6. – Львів — 2005. – С. 55—61.
24. Терський С. В., Семенюк В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1996 році (рятивні розкопки на території Старого міста Луцька та у Пересопниці).— Луцьк; Львів, 1997. – НА ЛІКЗ "Старе місто".— № 428.— 72 с.
25. Чернов В. Середньовічний Львів: екскурсія до аптеки // Аптека галицька. - 2004.- № 5 (120) - 26-27.
26. Чернов В. Аптекарі середньовічного Львова // Аптека галицька. - 2004.- № 17 (132); 23 (138) - 28-29.
27. Шевченко Тетяна. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI–середини XVII ст. – Львів: Свічадо, 2005. – 340 с.
28. Charewiczowa L. Lwowskie organizacje zawodowe za czasow Polski przedrozbiorowej.— Lwów 1929.— 194 S.: Il.
29. Charewiczowa L. Kleski zaraz w dawnym Lwowie // Biblioteka Lwowska.— T. XXVIII.— Lwów 1930.— 90 s.: il.
30. Giedroyc. Ustawy cechów cyrulickich w dawnej Polsce // Kronika lekarska.— 1897. —
31. Wenda Kazimierz. Aptekarze dawnego Lwowa // Nowe czasopismo aptekarskie.— R. 2.— Z. 5—1920.— S. 23—25.
32. Rachwał Stanisław. Kasper Jozefowicz, aptekarz lwowski z XVII w. // Nowe czasopismo aptekarskie.— R. 2.— Z. 6.— 1920.— S. 86—88.
33. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— T. 4.— Warszawa 1883.— 781 s.
34. Ziembicki W. Przypomnienie starego zdroju i starego o nim dzieła (Szkło i Syxt). – Lwów, 1915. – s.13.

В.А. ТОКОВИЙ, Ю.М. ПАНИШКО, В.І. КОВІТ

ГРА В БІЛЬЯРД – УНІВЕРСАЛЬНИЙ ЗАСІБ ОЗДОРОВЛЕННЯ ЛЮДИНИ

Стаття присвячена історії виникнення та короткій фізіологічній, психологічній характеристиці гри в більярд, застосуванню комплексу деяких видів терапії під час гри.

Статья посвящена истории возникновения и краткой физиологической, психологической характеристике игры в бильярд, применению комплекса некоторых видов терапии во время игры.

The article is devoted to the billiard game history of origin and its short physiological and psychological description, to the application of some therapy complex types during the game.

Більярд – одна з древніх ігор. Відомо, що ігри з мячем чи кулею люди придумали дуже давно. Спочатку гру, подібну до більярду грали на майданчиках, замість луз були викопані ямки, в які закатували глиняні кулі ногами. Є відомості, що в такі ігри грали Олександр Македонський, його батько Пилип (5-4 ст. до Р.Х.) а цариця Клеопатра (I ст. Р.Х.).

Батьківщиною більярду рахують Індокитай, пізніше він почав свій розвиток в Європі. Англія та Франція перші почали грати в цю чудову гру, суперечка про пріоритет до сьогоднішнього дня вщухла.

Шотландська королева Марія Стюарт, великий У.Шекспір, Людовік XI- всі були в захопленні цієї гри.

При правлінні Людовіка XI більярд перейшов в приміщення, на спеціальних столах були лузи в середині стола ворота, особливо гра була в моді серед вищих верств населення.

При Людовику XIII в палаці Фонтенбло вперше були поставлені більярдні столи в спеціальному залі був створений перший більярдний клуб.

Перші правила більярдної гри видав в 1674 р. француз Е.Луазон. Вже в перших правилах цієї гри автор підкреслював, що більярдна гра не тільки "приємна для розуму", але корисна для здоров'я.

В XVII в. більярд широко розповсюджується не тільки по Європі, а й по цілому світі. Змінюються форма і розмір столу, змінюються кулі, змінюються форма та величина кия.